

انسان‌شناسی دینی در چهل سال گذشته در ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۱۰ تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۱۰/۰۹

محمدتقی سهرابی فر*

چکیده

انسان‌شناسی دینی به عنوان شاخه‌ای از علم کلام، به دنبال شناخت انسان از طریق منابع و آموزه‌های دینی است. مقاله حاضر درصدد است تا با روش کتابخانه‌ای - تحلیلی، تطور و تکامل این شاخه از علم کلام را در چهار دهه گذشته نشان دهد. در این راستا ابتدا به پژوهش‌های صورت گرفته‌ی پیش از انقلاب اسلامی اشاره شده است و سپس به تبیین و تحلیل شرایط جدید پدید آمده در انقلاب اسلامی پرداخته شد. انقلاب اسلامی با ابتنا بر آموزه‌های اسلامی و با به چالش کشیدن دو اندیشه حاکم شرق و غرب، شرایط تازه‌ای جهت گسترش و تعمیق مباحث انسان از منظر دین فراهم آورد و در همین راستا پژوهش‌های بسیاری انجام پذیرفت و کتاب‌ها و مقالات بسیاری به رشته تحریر درآمد. مقاله سپس کتاب‌ها و مقالات منتشرشده در این زمینه را به ترتیب تاریخی معرفی کرده، در نهایت جهت تقویت این عرصه معرفتی، پیشنهادهایی ارائه کرده است.

واژگان کلیدی: انسان‌شناسی دینی، انقلاب اسلامی، تطور در انسان‌شناسی دینی.

* استادیار گروه کلام پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. misif80@yahoo.com

انسان‌شناسی دینی به عنوان شاخه‌ای از علم کلام، به دنبال شناخت انسان از طریق منابع و آموزه‌های دینی است. مقاله حاضر درصدد است با روش کتابخانه‌ای تحلیلی، تطور و تکامل این شاخه از علم کلام را در چهار سده گذشته نشان دهد و پس از آن، برای تقویت این عرصه معرفتی، پیشنهادهایی را مطرح کند.

تطور و تکامل انسان‌شناسی دینی طی چهل سال گذشته

به نظر می‌رسد در این باره لازم است سه محور زیر مورد بررسی قرار گیرد:
 پژوهش‌های «انسان‌شناسی دینی» در قیل از انقلاب دست‌کم از دو جهت قابل بررسی است:

- پژوهش در باره انسان از منظر دین
 - پژوهش در باره انسان‌شناسی دینی به عنوان شاخه‌ای علمی
- در سطور زیر دو جهت مزبور عرضه می‌شود:

الف) پژوهش در باره انسان از منظر دین

در ایران قیل از انقلاب اسلامی پژوهش‌های مستقل در باره انسان از منظر دین، کمتر به چشم می‌خورد. این مباحث بیشتر لابه‌لای کتاب‌های اعتقادی و تفسیری مطرح می‌شد. در سطور زیرین برخی از این پژوهش‌ها اعم از پژوهش‌های مستقل و غیر مستقل را مرور می‌کنیم:

انسان کامل اثر مرتضی مطهری. مطالب این کتاب حاصل ۱۳ سخنرانی استاد مطهری با عنوان انسان کامل، در ماه رمضان ۱۳۵۳ است. چهار جلسه از این سخنرانی‌ها به

موضوعات: «انسان کامل از دیدگاه قرآن»، «لزوم هماهنگی در رشد ارزش‌های انسانی» و «وجود درد خداجویی در انسان» می‌پردازد و بقیه مربوط به آرای مکاتب دیگر در باره انسان است. انتشار این مطالب در قالب کتاب، احتمالاً بعد از انقلاب اسلامی صورت گرفته است.

فطرت اثر مرتضی مطهری. طبق آنچه در مقدمه این اثر ذکر شده، این کتاب، حاصل ده سخنرانی در سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ در تهران در جمع معلمان و دبیران مدرسه نیکان است؛ اما انتشار آن در قالب کتاب در سال ۱۳۶۹ صورت گرفته است. این مجموعه از ۱۱ بخش تشکیل شده است و ۶ بخش اولیه آن به فطرت و ویژگی‌های فطری، اختصاص یافته است.

رسالة الانسان قبل الدنيا - رسالة الانسان في الدنيا - رسالة الانسان بعد الدنيا اثر علامه طباطبایی. رساله الانسان قبل الدنيا به انسان قبل از هبوط در دنیا می‌پردازد و مسائلی همچون عالم امر، روح، امانت‌داری انسان و چگونگی هبوط را با توجه به آیات و روایات مطرح می‌کند. رساله الانسان في الدنيا به بررسی مفاهیم اعتباری و چگونگی شکل‌گیری آنها می‌پردازد و در ادامه بحثی را درباره هدایت عمومی و خصوصیات دنیا در دین اسلام، از منظر آیات و روایات مطرح می‌کند. رساله الانسان بعد الدنيا با توجه به آیات و روایات مباحثی همچون موت، برزخ، حساب، شهدا، قیامت، شفاعت، میزان، جزا، بهشت و جهنم و... را مطرح می‌کند. نگارنده تاریخ دقیق تألیف این سه رساله را نمی‌داند لکن با توجه به رحلت مؤلف محترم در آبان ۱۳۶۰ شمسی، به احتمال زیاد این سه رساله از آثار قبل از انقلاب اسلامی است. این رساله‌ها برای اولین بار در سال ۱۴۱۵ ق. بعد از رحلت علامه طباطبایی در ضمن کتاب الرسائل التوحیدیة چاپ شد. مباحث، گاه صرفاً صبغه

فلسفی دارد مانند بحث قیام معلول به سبب علت که در فصل اول از رساله الانسان قبل الدنيا طرح شده است (طباطبایی، ۱۴۱۹، ص ۱۶۱-۱۶۴). گفتنی است که هر سه رساله با عنوان انسان از آغاز تا انجام با ترجمه آقای صادق لاریجانی نیز به چاپ رسیده است. این سه رساله، سه مرحله از حیات انسان را تبیین می‌کند.

کتاب کلامی و تفسیری: کتاب کلامی در موضوعات معاد، نبوت و امامت به تعریف و تبیین انسان می‌پردازد تا برخی باورهای دینی مانند امکان وقوع معاد، ضرورت بعثت انبیا و ضرورت امامت، اثبات شود. همچنین کتاب تفسیری دست‌کم در تفسیر آیات خلقت انسان و آیاتی که از صفات و خصوصیات انسان سخن می‌گویند، به انسان‌شناسی می‌پردازند. در میان تفاسیر می‌توان از تفسیر صدرالمتالهین، المیزان و مفاتیح الغیب به عنوان نمونه‌های شاخص نام برد.

ب) پژوهش در باره انسان‌شناسی دینی به عنوان شاخه‌ای علمی

تا جایی که نگارنده جستجو کرده است، قبل از انقلاب اسلامی «انسان‌شناسی دینی» به عنوان شاخه‌ای از معارف دینی، شکل نگرفته بود و پژوهشی که درصدد تبیین حدود و ثغور آن باشد، دیده نمی‌شود.

شکل‌گیری شرایط جدید بعد از انقلاب اسلامی

قبل از پرداختن به پژوهش‌ها در موضوع انسان‌شناسی دینی بعد از انقلاب اسلامی، لازم است تحلیلی اجمالی از شرایط جدید ارائه کنیم. شکل‌گیری انقلاب اسلامی صرفاً به معنای تغییر در حاکمیت نبود. انقلاب اسلامی با نفی تفکرات حاکم شرقی و غربی،

مدعی اندیشه‌ای نو در عرصه‌های گوناگون سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... بود. این ادعا شرایط جدیدی را در حوزه اندیشه و از جمله در حوزه انسان‌شناسی ایجاد می‌کند که سبب گسترش و عمق هرچه بیشتر انسان‌شناسی دینی می‌شود. در سطور زیر برخی از شرایط جدید را یادآور می‌شویم:

تحول در اهداف

یکی از شرایط جدید در پژوهش‌های انسان‌شناختی، تحول در اهداف پژوهش بود.

اهداف پژوهش‌های انسان‌شناختی پیش از انقلاب اسلامی

پژوهش‌های انسان‌شناختی پیش از انقلاب اسلامی از لحاظ انگیزه و هدف، در امور زیر دسته‌بندی می‌شود:

الف) فهم قرآن و حدیث

گاه، تنها کنجکاوی و علاقه برخی پژوهشگران را به انسان‌شناسی دینی، سوق می‌داد. آگاهی و معرفت خود، یکی از اهداف پژوهشگران قبل از انقلاب اسلامی بود. آنان علاقه داشتند نگاه اسلام به انسان را بدانند. اکنون نیز این انگیزه و هدف در میان پژوهشگران وجود دارد.

ب) پاسخ به شبهات اعتقادی

هدف برخی پژوهشگران، پاسخ‌گویی به برخی شبهات مربوط به انسان‌شناسی بوده

است. به عنوان مثال در جایگاه زنان در اسلام تحقیق می‌کنند تا به شبهات مطرح شده در موضوع حقوق زنان پاسخ دهند یا خلود در جهنم را مطرح می‌کنند تا به شبهه عدالت خداوند پاسخ داده باشند. می‌دانیم که خلود و جاودانگی حیات انسان از جمله مباحث انسان‌شناسی دینی است.

ج) ترسیم هندسه معرفتی سازوار و هماهنگ

برخی از بزرگان که در حد ارائه مکتب و نظام فکری و معرفتی بودند، علاوه بر اهداف فوق تلاش می‌کردند تا پژوهشی سازوار و هماهنگ با مجموعه آرای خویش عرضه کنند. به عنوان مثال در پی اثبات سازگاری گستره اراده الهی با اختیار و آزادی انسان بودند.

۲-۱- اهداف پژوهش‌های انسان‌شناختی پس از انقلاب اسلامی

بعد از انقلاب اسلامی در اهداف انسان‌شناسی دینی دو اتفاق مهم رخ داد: یکی اینکه اهداف سه‌گانه فوق بسیار جدی‌تر دنبال شد. دوم اینکه اهداف مهم‌تر دیگری مطرح شد از جمله:

الف) مقبولیت جهانی

اشاره کردیم که انقلاب اسلامی با نفی تفکرات شرقی و غربی و با ادعای اندیشه‌ای نو به دنیا معرفی شد. این ادعا، متفکران جهان را به سوی خود جلب کرد. آنان با هدف کشف و فهم این اندیشه به کنکاش در آموزه‌های اسلامی شیعی پرداختند به عنوان مثال فیلسوف معروف میشل فوکو در سال ۱۳۵۷ یعنی در بحرانی‌ترین زمان انقلاب اسلامی، دو بار به

ایران سفر می‌کند تا از نزدیک شاهد آنچه در ایران اتفاق می‌افتد باشد. حاصل تحقیقات وی در قالب مقالات گوناگون به چاپ رسیده است. این مقاله‌ها در مهرماه ۱۳۶۵ در مجله «لئونول ابزرواتور» نشریه فرانسوی نیز تحت عنوان «ایرانیان چه رؤیایی در سر دارند؟» به چاپ رسید (-48 pp, 16-22 October 1978, n. 727, Le Nouvel Observateur, 49). اقبال و توجه اندیشمندان جهانی و عکس‌العمل‌هایی که از خود نشان دادند سبب بازبینی‌ها و دقت‌های بیشتر صاحب‌نظران انقلاب اسلامی می‌شد آنان جهت رساندن پیام انقلاب اسلامی به جهانیان تلاش می‌کردند تا نظرات را به‌گونه‌ای ارائه کنند که در نگاه‌های جهانی از مقبولیت لازم برخوردار باشد. به عنوان مثال تأکید امام خمینی (ره) بر جمهوریت نظام و نقش آرای مردم و انتخاب عنوان «جمهوری اسلامی» نگاهی انسان‌شناختی و مقبول در میان اندیشمندان جهان است. همچنین اندیشه حضور تأثیرگذار زنان در مراحل مختلف انقلاب، دفاع مقدس، تحصیل، سازندگی و...، اندیشه‌ای انسان‌شناختی و پذیرفتنی در نگاه جهانی است.

ب) اجرای آموزه‌های دینی در جامعه

قبل از انقلاب اسلامی اگر از مفاهیمی مانند ولایت فقیه، حقوق بشر، آزادی، عدالت و... سخن گفته می‌شد، هدف، صرفاً بالابردن سطح دانش دینی بود؛ اما بعد از انقلاب، هدف مهم دیگر، اجراکردن این آموزه‌ها در جامعه است. همه می‌دانیم که مقام نظریه‌پردازی متفاوت از مقام اجرای مفاهیم در جامعه است. عملی کردن نظرات سبب می‌شود که بسیاری از سؤالات و ابهامات پنهان سر برآورند و در نتیجه اندیشمندان متولی اجرا، وادار به اندیشه‌ورزی با هدف اجرا می‌شدند و در نتیجه نگاه‌ها دقیق‌تر و جدی‌تر

می‌شد. می‌دانیم که مباحثی همچون حقوق بشر، ولایت فقیه و آزادی، کاملاً مرتبط به نوع نگاه ما به انسان است و تعریف دین از انسان، تک‌تک این مباحث را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

استقبال عمومی برای یادگیری آموزه‌های دینی

بر اساس آمار در سال‌های نخست انقلاب اسلامی هر کتاب به‌طور میانگین با شمارگان بیش از ۱۱ هزار وارد بازار می‌شد (<http://yon.ir/QteUX>). اقبال روزافزون به کتاب‌های دینی همچون کتاب‌های دکتر شریعتی و استاد مطهری امری غیر قابل انکار است. استقبال مردم تلاش بیشتر پژوهش‌گران را سبب می‌شد. با مراجعه به منشورات سال‌های نخست بعد از انقلاب اسلامی متوجه می‌شویم که تعداد قابل توجهی از این منشورات به موضوع انسان از منظر اسلام پرداخته‌اند.

موضوعات و شبهات تازه

قبل از انقلاب اسلامی، و نیز اوایل پیروزی انقلاب اسلامی، خطر نفوذ اندیشه‌های مارکسیستی در ایران کاملاً احساس می‌شد؛ از این رو رویکرد عمده اندیشه‌وران اسلامی به سمت شرق و مارکسیسم بوده است. به عنوان مثال قبل از انقلاب استاد مطهری کتاب نقدی بر مارکسیسم و آیت الله مکارم شیرازی کتاب فیلسوف‌نماها را می‌نویسند. در این کتاب‌ها، شبهات اندیشه مارکسیسم مورد نقد واقع می‌شد. مباحثی همچون زیربنا بودن یا روبنا بودن اقتصاد، مالکیت انسان و... که کاملاً مرتبط با انسان‌شناسی است، مرکز توجه بود. اما به تدریج این رویکرد به سمت غرب تغییر جهت داد و در نتیجه موضوعات و شبهات تازه‌ای

مطرح شد. حقوق بشر، آزادی، حقوق زنان، فمینیسم و... از جمله موضوعات انسان‌شناختی است که در ضمن شبهات جدید، مطرح شد و شرایط جدیدی در انسان‌شناسی را رقم زد.

لمس مباحث توسط انسان‌ها

قبل از انقلاب، مخاطب انسان‌شناسی دینی، عمدتاً کسانی بودند که با علاقه شخصی خود و با هدف دانستن، به این مباحث روی می‌آوردند؛ اما بعد از انقلاب اسلامی، جهت حفظ عنوان «اسلامی» باید «انسان‌شناسی دینی» با هدف اجرا شدن، تدوین شود. این جاست که همه انسان‌های جامعه، به عنوان مخاطب یا به عنوان کسانی که نتیجه این پژوهش‌ها در زندگی آنها نمود پیدا می‌کند، درگیر این مباحث شدند. به عنوان مثال قبل از انقلاب اسلامی، بحث فطرت الهی انسان، بیشتر بحثی تئوریک و نظری بود؛ در حالی که بعد از انقلاب، این نظریه مبنای بسیاری از قوانین و تصمیم‌گیری‌ها قرار می‌گرفت و به تدریج همه آحاد جامعه، نتایج این‌گونه نظرات را در تعامل حکومت با آنها لمس می‌کردند.

ظهور هر چه بیشتر اندیشه اومانیسم

اومانیسم، یکی از مبانی اصلی مدرنیته است و پیشینه آن در خاستگاهش به چندین سده گذشته می‌رسد؛ اما ظهور و بروز آن در کشورهای اسلامی، عمدتاً در سده گذشته و به تدریج بوده است. ظهور انقلاب ایران با پشتوانه فکر دینی، سبب ظهور سریع‌تر و هر چه بیشتر این اندیشه در ایران شد. بعد اسلامیت انقلاب با شاه‌بیت خدامحوری، اومانیسم

انسان محور را به چالش می‌کشید؛ از این رو شرایط جدیدی رقم خورد تا در باره برخی مباحث انسان‌شناختی همچون جایگاه انسان در نظام هستی، پژوهش شود. به عنوان مثال از یک سو نقش آحاد انسان در حاکمیت دینی، تبیین شود و از سوی دیگر ارکان اندیشه اومانیسم از جمله محوریت انسان بجای خدا مورد نقد و بررسی قرار گیرد.

موارد فوق، بخشی از شرایط تازه‌ای است که بعد از انقلاب اسلامی شکل گرفت و ساحت فکری و اجرایی انقلاب اقتضا می‌کرد تا برگستره پژوهش خود بیفزاید. از این رو بعد از انقلاب، شاهد پژوهش‌های بی‌شمار در حوزه‌های مختلف از جمله انسان‌شناسی دینی هستیم.

انسان‌شناسی دینی بعد از انقلاب اسلامی

انسان‌شناسی دینی بعد از انقلاب اسلامی، دست‌کم از دو جهت قابل بررسی است:

پژوهش در باره انسان از منظر دین

پژوهش در باره انسان‌شناسی دینی به عنوان شاخه‌ای علمی

الف) پژوهش در باره انسان از منظر دین

بعد از انقلاب اسلامی، انسان‌شناسی دینی بسیار جدی‌تر از گذشته دنبال شد. علاوه بر مطالب بسیار که در ضمن کتابهای کلامی و تفسیری ارائه می‌شود، آثار مستقل متعددی در باره انسان از منظر دین، تألیف شد. انقلاب اسلامی و شرایط جدید، سبب شد تا مباحث این پژوهش‌ها دقیق‌تر، عمیق‌تر و با نگاهی کاربردی عرضه شود. این تحقیقات، نشانگر توجه و اهتمام اندیشمندانی است که دغدغه اسلامی بودن نظام را داشته‌اند.

در ادامه برخی از تألیفات را با در نظر گرفتن تاریخ انتشار آنان، به طور خلاصه معرفی می‌کنیم:

۱. مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی از مرتضی مطهری. این مجموعه مشتمل بر شش کتاب است که دو کتاب از آن یعنی انسان و ایمان و انسان در قرآن، مربوط به انسان‌شناسی دینی است.

کتاب انسان و ایمان که اولین قسمت این مجموعه است، ابتدا با مقایسه انسان و حیوان و نوع و میزان آگاهی‌ها و گرایش‌ها، نوعی گرایش خاص را در انسان، که همان گرایش به امور مقدّس است، به اثبات رسانده و ایمان را پاسخ‌گوی این گرایش درونی معرفی می‌کند. در پایان نیز به تبیین اسلام و مجموعه تعالیم اسلامی پرداخته و منابع تفکر از دیدگاه اسلام را معرفی می‌کند. کتاب انسان در قرآن نیز بخش دیگری از مجموعه جهان‌بینی اسلامی است. این کتاب با حجمی اندک به موضوعات زیر می‌پردازد:

ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها - چندبعدی بودن - توانایی‌ها - خودشناسی - پرورش استعدادها - نقش مؤثر در ساختن خویش - آزادی انسان و محدوده آن - قضا و قدر - انسان و تکلیف - شرایط تکلیف و صحت - آگاهی‌ها. این کتاب آخرین اثر قلمی استاد شهید است. در مقدمه کتاب، تاریخ نگارش آن سال‌های ۵۶ و ۵۷ اعلان شده است (ر. ک: مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۷). طبق نقل سایت صدرا (ناشر آثار استاد مطهری) از شهید باهنر، زمان تألیف کتب جهان‌بینی اسلامی بعد از انقلاب اسلامی است و هدف از آن، تهیه کتاب درسی برای دبیرستان بوده است (yon.ir/sOGgY).

۲. انسان در قرآن اثر سید ضیاء‌الدین سجادی. این کتاب در تهران توسط بنیاد قرآن در سال ۱۳۶۰ منتشر شد. در این کتاب بعد از بحث لغوی در باره واژه «انسان»، آیات قرآنی

مربوط به انسان نقل و سپس تفسیر شده است. نویسنده در ادامه به دیدگاه غیر قرآنی نیز پرداخته است.

۳. انسان در قرآن، ج ۲، از احمد بهشتی. این کتاب در سال ۱۳۶۱ در قم، توسط کانون نشر طریق القدس، منتشر شد. نویسنده پانزده عنوان فرعی پیرامون انسان در کتاب آسمانی مورد بررسی و تحقیق قرار داده است. از جمله این عناوین فرعی عبارت‌اند از: انسان و بلاها؛ انسان، ضعیف آفریده شده است و انسان، فطرت خدایی دارد.

۴. مبانی انسان‌شناسی در قرآن، عبدالله نصری. این کتاب در تهران، بنیاد انتقال به تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۱۳۶۱ منتشر شد. مؤلف با طرح سؤالی به بیان اهمیت و ضرورت شناخت انسان می‌پردازد و آنگاه با معرفی نگرش قرآن به انسان می‌نویسد: «مشخصه اصلی انسان‌شناسی در قرآن، نگرش جامع و کلی به انسان و پرهیز از نگرش تک‌بعدی و پاره‌پاره کردن انسان است.» نقد نظریه انسان‌شناسی ماتریالیسم و داروینیسیم، نقد اومانیسیم و انسان‌محوری، طرح و نقد نظریه اریک فروم، ضرورت شناخت و آفات شناخت، هر یک موضوعاتی هستند که فصلی از کتاب را به خود اختصاص داده‌اند. در انتهای کتاب، نویسنده هریک از انواع و روش‌های انسان‌شناسی را نام برده و آنها را مورد بررسی قرار می‌دهد.

۵. معارف قرآن ۳، محمدتقی مصباح یزدی. این کتاب در قم توسط انتشارات در راه حق، سال ۱۳۶۸ منتشر گردید. این مجموعه بخشی از سلسله درس‌های معارف قرآن است که استاد مصباح یزدی در مؤسسه در راه حق ایراد کرده‌اند و پس از آن به صورت کتاب منتشر شده است. در این کتاب ابتدا به وجوه اهمیت انسان‌شناسی اشاره شده، سپس با طرح سؤالاتی درباره انسان، با کمک آیات قرآنی، به آنها پاسخ داده شده است. از جمله

موضوعات مورد بحث در کتاب عبارت است از: آفرینش انسان در قرآن، روح انسان، خلافت الهی، کرامت انسان، اختیار و جبر، شناخت انواع قدرت در وجود انسان، گرایش‌ها و امیال، معیار انتخاب و معاد.

۶. **انسان و خودسازی**، محمدجواد باهنر. این کتاب در تهران توسط دفتر نشر فرهنگ اسلامی، سال ۱۳۷۰ منتشر شد. کتاب مشتمل بر مقدمه‌ای از اکبر هاشمی رفسنجانی و دارای شش فصل است و تنها سه فصل اولیه آن در حوزه کتاب‌شناسی مورد بحث می‌گنجد. نویسنده در فصل اول کتاب، با عنوان «خودشناسی؛ اولین گام در خودسازی»، به معرفی انسان از دیدگاه قرآن می‌پردازد و به جنبه‌های غیرمادی و معنوی او اشاره می‌کند. فصل دوم کتاب با عنوان «نفس در قرآن» به ذکر تقسیمات از دیدگاه قرآن، اختصاص یافته است. عنوان فصل سوم کتاب **انسان‌شناسی در اسلام** است و موضوع آزادی و اراده از مباحث این فصل است.

۷. **شرح نهج البلاغه ج ۱۲**، محمدتقی جعفری تبریزی. این کتاب در تهران توسط دفتر نشر فرهنگ اسلامی منتشر شد. تاریخ اولین انتشار این کتاب روشن نیست اما چاپ ۱۴ این کتاب در سال ۱۳۷۳ رخ داده است. بر اساس نظر مؤلف، باید «بین حیات انسان آنچه هست» و «حیات انسان آنچه باید باشد» ملازمه‌ای برقرار شود تا انسان‌شناسی، دقیق، ممکن و دارای فایده شود. از این رو، ذیل خطبه هشتاد و سوم **نهج البلاغه** به این بحث پرداخته است. البته این بخش از شرح **نهج البلاغه** به صورت کتاب مستقلی با نام **شناخت انسان در تصعید حیات تکاملی** در یک مقدمه و دو بخش تنظیم و منتشر شده است. بخش اول با عنوان «انسان آنچه هست» به سه موضوع امکان شناخت انسان، میزان معرفی طبیعت بشر در قرآن و استعدادهای ذاتی او از نظر اسلام، پرداخته است. بخش دوم کتاب

به مسئله «بایدها» در مورد انسان اختصاص یافته و با استفاده از آیات و روایات، بیست و سه عامل و اصل بیان شده که شناخت و به کار بستن آنها انسان را به حیات معقول و تکامل صعودی می‌رساند.

۸. انسان در اسلام، عبدالله جوادی آملی. این کتاب در تهران توسط مرکز نشر فرهنگی رجاء در سال ۱۳۷۲ منتشر گردید. در ابتدای این نوشتار آمده است: این کتاب حاصل دو جلسه تدریس آیت‌الله جوادی آملی در تابستان ۱۳۵۹ برای دانشجویان بوده و از این رو، شکل منطقی و فلسفی نداشته، در پی کاوش و اقامه برهان و استدلال نیست. مطالب این مجموعه متشکل از یک مقدمه و دو فصل است. در مقدمه کتاب، تعریف «محبت حقیقی، مجازی و دروغین» از دیدگاه فلاسفه و عرفا آمده است؛ در بخش اول، کمال انسانی از دیدگاه اسلام مورد بررسی قرار گرفته و بخش دوم کتاب نیز به ذکر مطالبی پیرامون معرفت انسان و تبیین معاد و نتایج کمال اختصاص یافته است.

۹. انسان از دیدگاه اسلام احمد واعظی. این کتاب در تهران توسط انتشارات سمت در سال ۱۳۷۷ منتشر شد. کتاب دارای پنج فصل است. نویسنده سعی کرده تا مبحث خود را در این کتاب، انسان‌شناسی دینی قرار دهد و در این زمینه بر متون دینی تکیه کند؛ هرچند در مواردی از دستاوردهای فیلسوفان و عرفا نیز استفاده کرده است. کتاب در عین اینکه جنبه توصیفی دارد و دیدگاه متون اسلامی را بیان می‌کند، ولی از نقد آرا و نظرات مخالف نیز خالی نیست.

۱۰. انسان‌شناسی محی‌الدین حائری شیرازی. این کتاب در قم توسط انتشارات شفق منتشر شد. چاپ سوم این اثر در سال ۱۳۷۸ منتشر شده اما با توجه به تاریخ پیش‌گفتار، ظاهراً اولین بار در سال ۱۳۷۲ چاپ شده است. این کتاب در هشت بخش گردآوری شده

است. در کنار آرای نظیر: طهارت انسان (روسو)، شرارت انسان (هابز) و تأثیرپذیری انسان از جامعه (لاک)، مؤلف کتاب با در مقابل هم نشان دادن فطرت و طبیعت انسان، تلاش می‌کند تا نتایج گرایش به هرکدام از آن دو را نشان دهد. عناوین کلی: انسان موجود دو مرحله، روایی علم و فطرت، نیروهای محرکه حرکت اجتماعی (طبیعت و فطرت)، ولایت الله زیربنای فطرت‌گرایی، خرده‌فرهنگ‌های طبیعت‌گرایی و فطرت‌گرایی، همپوشی دین و علوم انسانی، خاستگاه آرمانی فطرت، همگنی و ناهمگنی در نظم نوین جهانی.

۱۱. تفسیر موضوعی قرآن کریم ج ۱۴ (صورت و سیرت انسان در قرآن) عبدالله جوادی آملی. این کتاب در قم توسط اسراء در سال ۱۳۷۹ منتشر شد. عناوین کلی کتاب عبارت‌اند از: صورت آدمی در کتاب الهی - سیرت الهی انسان در قرآن کریم - انسان و علم در قرآن - خلافت الهی انسان - کرامت الهی انسان - دین و رهبری - انسان در قرآن

۱۲. انسان‌شناسی نوشته محمود رجبی. این کتاب در قم توسط مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی در سال ۱۳۷۹ منتشر شد. مطالب کتاب در یک مقدمه و ده فصل گنجانده شده‌اند. عناوین کلی: تعریف، انواع، اهمیت، ویژگی‌ها - اومانیزم - از خودبیگانگی - آفرینش انسان - سرشت انسانی - جایگاه انسان در نظام آفرینش (خلافت - کرامت) - آزادی و اختیار - مبادی اختیار - کمال نهایی - رابطه دنیا و آخرت - شفاعت و شبهات آن.

۱۳. انسان در مراحل شش‌گانه سید جواد آل علی حسینی شاهرودی. این کتاب در قم توسط نشر پردیسان در پاییز ۱۳۷۹ منتشر شد. در این کتاب عوالم شش‌گانه انسان با توجه به منابع دینی تبیین می‌شود. این عوالم عبارت‌اند از: عالم ذر، صلب پدران، رحم مادران، دنیا، عالم برزخ و قیامت. لازم به ذکر است که این کتاب در اصل به زبان عربی نگاشته

شده و سپس در ایران ترجمه و منتشر شده است.

۱۴. انسان‌شناسی از منظر قرآن و حدیث محمد محمدی ری‌شهری. این کتاب در قم توسط انتشارات دارالحدیث در سال ۱۳۸۶ منتشر شد. عنوان کلی: تعریف انسان - آفرینش انسان - برتری‌های انسان - حکمت آفرینش - ویژگی‌های ستودنی - ویژگی‌های نکوهیده - پایه‌های کمال - آسیب‌های انسان - انسان کامل

۱۵. الحياة (ج ۷) محمدرضا حکیمی. این کتاب در قم توسط انتشارات دلیل ما در سال ۱۳۸۸ منتشر شد. آقای حکیمی جایگاه و ارزش انسان را از زبان آیات و احادیث بیان می‌کند و با ابتننا به همین مباحث در جلد هشتم به تعهدها و مسئولیت‌های انسان از زبان آیات و احادیث می‌پردازد یعنی نتیجه و پیامدهای جلد هفتم در جلد هشت بیان شده است.

۱۶. انسان‌شناسی اسلامی رضا برنجکار و علینقی خدایاری. این کتاب در قم توسط نشر معارف وابسته به نهاد نمایندگی ولی فقیه در دانشگاه‌ها در سال ۱۳۹۰ منتشر شد. عنوان کلی: مفهوم و ضرورت خداشناسی، جهان‌شناسی و سعادت و رفتار انسان، آفرینش و عوالم وجودی انسان، ساحت‌های وجودی، جسم و روح، فطرت، عقل، شهوت و آزادی، علم و دانش، جبر و اختیار، سرنوشت و قضا و قدر، خیر و شربودن طبیعت انسان، فلسفه حیات انسان، کرامت، سعادت و کمال، رابطه انسان با خدا و خود، رابطه انسان با جامعه و جهان هستی.

۱۷. انسان‌شناسی اسلامی عبدالحسین خسروپناه با همکاری جمعی از پژوهشگران. این کتاب در سال ۱۳۹۲ در قم توسط نشر معارف وابسته به نهاد نمایندگی ولی فقیه در دانشگاه‌ها، منتشر شد. در این کتاب بعد از کلیات و مفاهیم بنیادین به موضوعات زیر

می‌پردازد: ساحت‌های وجودی انسان، نیازهای انسان، فطرت انسان، عقل و آگاهی انسان، آزادی و مسئولیت انسان، معنویت انسان، کمال انسان، از خود بیگانگی، مقایسه انسان‌شناسی اسلامی با دیگر انسان‌شناسی‌ها، انسان در اندیشه برخی متفکران بزرگ اسلامی.

۱۸. انسان‌شناسی در آیات و روایات غلامعلی حسین نژادیان. این کتاب در سال ۱۳۹۴ در تهران توسط نشر بین‌الملل منتشر شد. این کتاب بعد از سخن از مبانی، امکان و اهمیت انسان‌شناسی، به متون دینی که به ستایش و نکوهش انسان دلالت دارد پرداخته و سپس انسان‌های ممدوح و مذموم در متون دینی را مطرح کرده است.

۱۹. چیستی انسان در اسلام محمدتقی سهرابی فر. این کتاب در سال ۱۳۹۴ توسط سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی منتشر شد. بخش عمده این کتاب به موضوع «فطرت» اختصاص یافته است و این موضوع در دو قسمت مطلق فطرت و فطرت الهی عرضه شده است. این کتاب علاوه بر منابع نقلی (قرآن و حدیث) به‌طور گسترده از منابع دیگر بهره برده است. در این پژوهش علاوه بر معرفی فطرت، کارکردهایی از فطرت نشان داده شد. همچنین در این کتاب با استقرا، نزدیک به چهل مورد از فطریات، تبیین شده است. با احصای مصادیق فطریات، در چهار گروه گرایش، بینش، توانش و ساختار تقسیم شده است. بحث از نسبت بین فطرت و ارزش در این کتاب ارائه شده است تا به این پرسش بپردازیم که آیا فطرت می‌تواند منبع مستقلمی برای نشان دادن ارزش و ضد ارزش باشد یا نه؟ در بحث فطرت الهی، از آرای دیگر دانش‌ها از جمله روان‌شناسی نیز استفاده شد و به تفاوت میان فطرت و آرای روان‌شناسان پرداخته شد به موضوع مهم تفاوت‌ها میان انسان‌ها که متأسفانه امری مغفول در انسان‌شناسی دینی است، اشاره شد. موضوع تفاوت

میان «انسان و حیوان» و «انسان و ماشین» با توجه به ادعاهای گزاف در باره «ماشین‌های هوشمند» مطرح شد.^۱

دیگر فعالیت‌های علمی پژوهشی

بعد از انقلاب اسلامی، علاوه بر تألیف کتاب، فعالیت‌های علمی دیگری در زمینه انسان‌پژوهی دینی صورت گرفته است. در بندهای آتی به دو مورد از این فعالیت‌ها می‌پردازیم:

۱. مجلات و مقالات

برخی مجلات علمی به‌طور موردی به انسان پرداختند. مجله قبسات شماره ۴۴ را به موضوع انسان اختصاص داد. اما برخی به عنوان موضوع دائمی مجله، انسان‌پژوهی دینی اختصاصاً به انسان از منظر دین می‌پردازد. این مجله از سال ۱۳۸۳ توسط مجتمع آموزش عالی شهید محلاتی منتشر شده و بسیاری از مقالات آن، ناظر به موضوع انسان‌شناسی دینی است. مروری بر لیست مقالات در موضوع انسان‌شناسی دینی نشانگر پیشرفت پژوهش‌ها در این زمینه است که دست‌کم در سه جهت مشاهده می‌شود:

۱- نگاه خاص و جزئی‌تر به انسان‌شناسی دینی

این گروه از مقالات هرکدام بر موضوعی خاص از موضوعات انسان‌شناسی، متمرکز

۱ در تنظیم و توصیف برخی منشورات از مقاله «کتاب‌شناسی توصیفی انسان‌شناسی» اثر محمدرسول ایمانی؛ مجله معرفت؛ شماره ۸۱ بهره بردم.

شده‌اند. موارد زیر تنها نمونه‌ای از صدها مقاله است که در این زمینه، تألیف شده است:

- ۱-۱. «نفس و حافظ آن، در آیه چهارم سوره طارق با تأکید بر دیدگاه ملاصدرا و علامه طباطبائی» عبدالله حاجی علی لالائی؛ سلمان قاسم نیا، انسان‌پژوهی دینی، شماره ۲۶، ۱۳۹۰.
- ۱-۲. «کاوشی در حقیقت اراده انسان» محسن عمیق، انسان‌پژوهی دینی، شماره ۳۰، ۱۳۹۲.
- ۱-۳. «حقیقت انسان از منظر عقل و وحی» محمدحسین طالبی، انسان‌پژوهی دینی، شماره ۳۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
- ۱-۴. «بررسی مفهوم خودشناسی در دیدگاه امام علی (علیه السلام) محمدعلی مشایخی‌پور؛ احد فرامرز قراملکی؛ هادی صادقی، انسان‌پژوهی دینی، شماره ۳۹، بهار و تابستان ۱۳۹۷.

۲- تبیین آرای دانشمندان دینی در باره موضوعات انسان‌شناسی دینی

- پاره‌ای دیگر از مقالات، آرا و نظرات دانشمندان دینی صاحب‌نظر را در زمینه انسان‌شناسی مطرح کرده‌اند. چند نمونه از این مقالات مرور می‌کنیم:
- ۲-۱. «نقش فطرت در معناداری زندگی از دیدگاه صدرای شیرازی» هاجر شارجیان گرگایی؛ علی ارشد ریاحی، انسان‌پژوهی دینی، شماره ۳۵، ۱۳۹۵.
- ۲-۲. «تمایزات اهل بیت ع به عنوان انسان برتر در نظر ابن‌حنبل و ابن‌تیمیه»، مهدی فرماین؛ علیرضا میرزایی، انسان‌پژوهی دینی، شماره ۳۵، ۱۳۹۵.
- ۲-۳. «صدرالمتألهین و ذاتمندی انسان» محمدتقی سهرابی‌فر، قیسات، شماره ۷۹، بهار

۱۳۹۵.

۲-۴. «تفاوت ماهوی انسان‌ها در اندیشه فخر رازی» محمدتقی سهرابی فر، انسان پژوهی دینی، شماره ۳۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۶

۳- تبیین ارتباط میان این شاخه علمی با دیگر شاخه‌ها و دانش‌ها

در این گروه از مقالات ارتباط و تأثیرگذاری این شاخه علمی به‌ویژه به عنوان مبنا بر بسیاری از دانش‌ها نشان داده می‌شود.

۱-۳. «بررسی تکنولوژی و اخلاق فناوری در پرتو تبیین عناصر حوزه انسان‌شناسی دینی» محسن شیراوند؛ سید امین عظیمی، انسان پژوهی دینی، شماره ۳۷ بهار و تابستان ۱۳۹۶

۲-۳. «بایسته‌های انسان‌شناختی دینی پیشرفت» محمدتقی سهرابی فر، قیسات، شماره ۷۰، زمستان ۱۳۹۲

۳-۳. «تحلیل انتقادی مبانی انسان‌شناختی، دیدگاه طبیعت‌گرایان در معنای زندگی با تأکید بر کلام اهل بیت □ محمدجواد فلاح؛ عاطفه قاضی زاهدی، انسان پژوهی دینی، شماره ۳۷، بهار و تابستان ۱۳۹۶.

۳-۴. «فرضیه تکامل و انسان متعالی» محمدتقی سهرابی فر، انسان پژوهی دینی، شماره ۴۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۷.

ب) تدریس انسان‌شناسی دینی

بعد از انقلاب اسلامی انسان‌شناسی دینی به عنوان درس عمومی در دانشگاه‌ها تدریس

می‌شود. در رشته‌های علوم اجتماعی، روان‌شناسی و مطالعات خانواده نیز دو واحد به این درس اختصاص یافته است. همچنین نگاه به انسان از منظر دین تحت دیگر عناوین مانند اخلاق، تربیت، معارف اسلامی و... در رشته‌های مختلف دیده می‌شود (از جمله رک به: yon.ir/7uIW9).

جمع‌بندی پژوهش‌های انسان‌شناسی دینی بعد از انقلاب اسلامی

فعالیت‌های پیش‌گفته نشانگر آن است که انسان‌شناسی دینی بعد از انقلاب اسلامی، مورد توجه بیشتر مراکز علمی قرار گرفته است. بیشتر این آثار تلاش کردند تا انسان را از منظر اسلام معرفی کنند.

الف) آن‌گونه که در لیست ارائه شده مشاهده می‌شود سرآغاز پژوهش‌ها از همان سال‌های ۵۶ و ۵۷، توسط استاد مطهری انجام پذیرفته است.

ب) سه مورد از آثار فوق عمدتاً به جمع‌آوری و دسته‌بندی آیات و روایات در موضوع انسان پرداخته‌اند.

ج) چهار مورد از پژوهش‌های فوق بیشتر با هدف تدریس در دانشگاه‌ها تهیه شده است.

د) با توجه به مبنا بودن «انسان‌شناسی دینی» بر بسیاری از دانش‌ها، دغدغه‌مند بودن پژوهشگر و نشان‌دادن نتایج و پیامدهای تحقیق به مخاطب، امری ضروری است؛ از این‌رو در برخی پژوهش‌ها تلاش شده تا ارتباط میان انسان‌شناسی دینی با دیگر دانش‌ها نشان داده شود.

ب) پژوهش در باره انسان‌شناسی دینی به عنوان شاخه‌ای علمی

در سطور پیشین گفته شد که بعد از انقلاب اسلامی پژوهش‌های مستقل بسیاری در موضوع انسان از منظر دین صورت گرفت. این پژوهش‌ها شاخه‌ای جدید از درخت تووند علم کلام را تشکیل می‌داد و همین امر، موجب اهمیت نگاهی فرانگر به این شاخه علمی را بود. اما پژوهش فرانگر درباره «انسان‌شناسی دینی» و تعریف و تبیین حدود و ثغور آن، چنانکه باید و شاید صورت نگرفته است. بلی در باره مطلق انسان‌شناسی منشورات زیادی می‌توان یافت؛ اما در باره انسان‌شناسی دینی، گاه در ضمن بحث از انواع انسان‌شناسی، بحث مختصری درباره «انسان‌شناسی دینی» نیز انجام شده است. به عنوان مثال در مجله انسان پژوهی دینی شماره ۲۴ مقاله‌ای با عنوان «چیستی انسان‌شناسی» منتشر شده که به‌طور ضمنی به انسان‌شناسی دینی نیز پرداخته است.

همچنین در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، نگارنده طرح اجمالی و تفصیلی تمحضی علمی با عنوان «انسان‌شناسی دینی» را تنظیم کرده که متضمن نگاهی فرانگر و درجه دوم به این شاخه علمی بود. امروز بررسی تحول انسان‌شناسی دینی در چهل سال گذشته، نوعی نگاهی فرانگر است.

افق‌های پیش رو

با وجود تلاش‌های بسیار در موضوع انسان‌شناسی دینی، هنوز کاستی‌های فراوان در این زمینه دیده می‌شود. بررسی و تبیین خلأهای موجود، مجال دیگری طلب می‌کند و بیرون از موضوع مقاله حاضر است. در عین حال نگارنده به‌طور خلاصه، چشم‌اندازی راهبردی جهت تقویت این عرصه معرفتی را پیشنهاد می‌کند:

۱. تدوین فلسفه «انسان‌شناسی دینی» (نگاه درجه ۲)
۲. ایجاد دانش‌های بین‌رشته‌ای جهت ارتباط هر چه بیشتر با دانش‌هایی همچون فقه، کلام، اخلاق، تفسیر، تاریخ و...
۳. توجه به مباحث جدید همچون تفاوت انسان‌ها، نگاه جامع به تمام ساحت‌های انسان اعم از فطرت الهی و غیره.
۴. مطالعات تطبیقی در زمینه انسان‌شناسی (میان‌مکاتبی، میان‌ادیانی، میان‌فرقی و میان‌انظاری)

جمع‌بندی

انسان‌شناسی دینی به عنوان شاخه‌ای از علم کلام، به دنبال شناخت انسان از طریق منابع و آموزه‌های دینی است. مقاله حاضر، تلاش کرده است با روش کتابخانه‌ای و تحلیلی، تطور و تکامل این شاخه از علم کلام را در چهار سده گذشته نشان دهد و پس از آن، جهت تقویت این عرصه معرفتی پیشنهادهایی را مطرح کند.

در قسمت اول بیان شده است:

الف) انسان‌شناسی دینی در ایران قبل از انقلاب اسلامی، کمتر مورد توجه بوده است؛ چراکه غیر از انگیزه‌هایی اندک همچون فهم متون دینی که درباره انسان سخن گفته‌اند یا پاسخ به برخی شبهات اعتقادی محدود در این زمینه، انگیزه‌های دیگری چندان مطرح نبوده است. در چنین شرایطی، طبیعتاً نگاه درجه دوم به «انسان‌شناسی دینی» و تبیین و تعیین حدود آن به عنوان شاخه‌ای از دانش کلام، شکل نگرفت.

ب) بعد از انقلاب اسلامی، عوامل و انگیزه‌هایی دیگر، لزوم پرداختن به آموزه‌های دینی از جمله انسان‌شناسی را تشدید می‌کرد. از جمله این عوامل می‌توان موارد زیر را نام

برد:

- شکل‌گیری انقلابی با ویژگی اسلامی و کنجکاوی عموم مردم نسبت به آموزه‌های دینی
- تبدیل شدن آموزه‌های مربوط به انسان‌شناسی دینی از مباحث صرفاً نظری به مبنای سیاست‌گذاری در شئون مختلف سیاسی، تربیتی، آموزشی و...
- تقابل با دو جبهه فکری شرق و غرب و تثبیت راه سوم
- ج) با توجه به شرایط شکل‌گرفته پژوهش‌های بسیاری انجام پذیرفت و سرفصل‌هایی در رابطه با انسان‌شناسی دینی جهت تدریس در دانشگاه‌ها تعیین شد.
- در قسمت دوم، چهار مقصد زیر به عنوان چشم‌اندازی راهبردی جهت تقویت این عرصه معرفتی، پیشنهاد شده است:
- تدوین فلسفه «انسان‌شناسی دینی» (نگاه درجه ۲)
- ایجاد دانش‌های بین‌رشته‌ای میان انسان‌شناسی دینی و دانش‌هایی همچون فقه، کلام، اخلاق، تفسیر، تاریخ و...
- توجه به مباحث جدید همچون تفاوت انسان‌ها، نگاه جامع به تمام ساحت‌های انسان اعم از فطرت الهی و غیره.
- مطالعات تطبیقی در زمینه انسان‌شناسی (میان‌مکاتبی، میان‌ادیانی، میان‌فرقی و میان‌انظاری).

منابع

۱. ایمانی، محمد رسول؛ «کتاب‌شناسی توصیفی انسان‌شناسی»، مجله معرفت؛ ش ۸۱، ۱۳۸۳.
۲. جوادی آملی، عبدالله؛ تفسیر موضوعی قرآن؛ ج ۱۵، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۲.
۳. طباطبائی، محمدحسین؛ الرسائل التوحیدیه؛ بیروت: مؤسسة النعمان، ۱۴۱۹ق.
۴. مطهری، مرتضی؛ انسان در قرآن؛ تهران: صدرا، [بی تا].
۵. —؛ انسان کامل؛ ج ۱۷، تهران: صدرا، ۱۳۷۶.
۶. —؛ مجموعه آثار؛ ج ۲ (مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی)؛ تهران: صدرا، ۱۳۹۰.
۷. —؛ مجموعه آثار؛ ج ۳ (فطرت)؛ ج ۶، تهران: صدرا، ۱۳۷۵.
۸. —؛ مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی؛ ج ۲، (انسان و ایمان)، ج ۱۸، تهران: صدرا، ۱۳۷۹.

